

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/101/8-14>

Rafail Əhmədli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fəlsəfə elmləri doktoru
ehmedli.rafail@mail.ru

Lalə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
lala.ahmadova@sport.edu.az

MİRZƏ KAZİMBƏYİN İSLAM DİNİNƏ DAİR ELMİ TƏDQIQATLARI

Xülasə

Elmi məqalədə Şərqi fəlsəfi və siyasi ədəbiyyatını dərinlən bilən, gənclik dövrlərindən “Quran”ı, dini kitabları öyrənən, islam ehkamlarını daxili bir inamla sevən, Şotland missionerləri ilə mübahisələr edən Mirzə Kazimbəyin Həştərxana gətməsi və xristianlığı qəbul etməsi araşdırılır. Eyni zamanda həqiqət axtaran bir alim kimi M.Kazimbəyin “Quran”ı tərcümə etməsinə, çətin anlaşılan yerlərini şərh etməsinə, düzgün tələffüz edilməsinə, qramatik qaydaların izah edilməsinə dair fikirlər diqqətə yetirilir.

Məqalədə həmçinin M.Kazimbəyin elmi tədqiqat əsərləri olan “Quranın”ın bəzəi ayələrinin şərhini, “Müxtəsər-ül-vakiyət”, şərqşünas F.F.Tornau ilə birlikdə yazdığı “Zaqafqaziya müsəlmanlarının məhkəmə işlərinin təşkili haqqında” və s. əsərləri təhlil olunur. Alimin “fiqh elmi”nin tarixinə, şəri qanunlar və onlara əlavələr edilməsinə dair fikirləri, hüquq məktəbləri və onların yayılma arealları haqqında məlumatları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: İslam dini, «Quran», fiqh elmi, Dərbənd, Həştərxan, Şəriət

Rafail Ahmadli

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy
ehmedli.rafail@mail.ru

Lala Ahmadova

Azerbaijan State Physical Culture and Sports Academy
PhD in Philology
lala.ahmadova@sport.edu.az

Mirza Kazimbey's scientific studies on the Islamic religion

Abstract

Mirza Kazimbey, who had a deep knowledge of Eastern philosophical and political literature, read the "Quran" and religious books since his youth, sincerely loved the teachings of Islam, debated with Scottish missionaries, and also how became a Christian by going to Astrakhan, is analyzed in the article.

At the same time, attention is also drawn to M.Kazimbey's views on translating the "Quran", interpreting the difficult to understand parts, and explaining correct pronunciation and grammatical rules, as a scientist seeking the truth.

The article also includes M.Kazimbey's scientific research works "Interpretation of ornamental verses in the Holy Quran", "Muhtasar-ül-Vakiyat", "On the organization of court cases of

Transcaucasian Muslims" written together with the orientalist F.F.Tornau, etc. his works are analyzed. The scientist's knowledge about the history of "fiqh", sharia laws and their extensions, legal sects, and distribution areas were reviewed.

Keywords: *Islam, Quran, fiqh, Astrakhan, Sharia*

Giriş

Hərtərəfli biliyə malik, Şərq fəlsəfi və siyasi ədəbiyyatını dərinləndirən bilən, İslam dininin, Şərq elminin, ədəbiyyatının dəyərli nümunələrinə mükəmməl yiyələnən, «Quran», dini kitabları, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) həyatını, onun hədislərini dərinləndirən öyrənən Mirzə Kazımbəy ilk illərdə İslam əhkamları haqqında məhəbbətlə, vəcdlə, daxili bir inam hissi ilə danışır, Şərqə yaxşı bələd olan Şotland missionerləri Qleb və Makfersonla tez-tez mübahisə edir, sonralar özünün də etiraf etdiyi kimi, özünü «əsil fanatik» kimi aparırdı.

Əsasən dini mahiyyətli kitablar oxuyan yeniyetmə Mirzə Məhəmməd Əli Şotlandiyalı missionerlərlə mübahisələrdən çox şey öyrənsə də onların qeyri-adi inandırmacları ona əsaslı təsir göstərə bilməmişdi. Mühitinə çox bağlılığı, missionerlərin Avropa ölkələrindəki inkişaf, mədəniyyət və tərəqqi haqqındakı danışmaları Mirzə Kazımbəyi ya inandırmır, ya da cəlb etmir, atası kimi öz gələcək taleyini Dərbənddən kənarında təsəvvür etmirdi. Sanki öz taleyini həll etmişdi. Əsas məqsədi tezliklə təhsilini tamamlamaq və müctəhid adı almaq üçün İranın və Ərəbistanın dini mərkəzlərinə yola düşmək idi. Lakin tale qeyd olunduğu kimi, öz məchul oyununu oynadı. Atasının Həştərxana sürgün edilməsi ilə əlaqədar olaraq Mirzə Kazımbəy valideyninin evində Asiya kursu üzrə təhsilini başa vurduqdan sonra doğma Dərbənddən, qohumlardan, dostlardan ayrılaraq qoca atasının yanına öz övladlıq borcunu yerinə yetirməyə getdi.

Mirzə Kazımbəyin hələ xristianlığı qəbul etməmişdən əvvəl İslam dininin müdafiəçisi kimi Dərbənddə başlayıb Həştərxanda tamamladığı və İslam dininin başqa dinlərdən üstünlüyünü sübuta yeritmək üçün ərəb dilində yazdığı «**İslamın həqiqiliyi və xristianlıqla iudizmin yanlışlığı haqqında**» adlı teoloji traktatında o, Rusiya hökumətinin icazəsi və çarın xüsusi tapşırığı ilə müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə onları xristianlaşdırmaq məqsədilə missionerlik edən Şotland Qleb və Makfersona «İslamın ilahiliyi fikrini təlqin etməyə» və onları «yanlış yoldan» çəkəndirməyə çalışmış, lakin sözlərinin təsirsiz olduğunu hiss edib «onların dinlərinə gizli nifrət etməyə başlamış və nəyin bahasına olursa-olsun xristianlığın süqutuna çalışacağına söz vermişdi» (1). Adı çəkilən traktatın sonuncu fəslini Həştərxanda tamamlamışdı.

Aramsız təhdidlərdən, düşdüyü mühitin təzyiqlərindən qurtulmaq və özünü təsdiq etmək niyyəti ilə 1823-cü ildə xristianlığı qəbul etməsi də Mirzə Kazımbəyin dünyagörüşünə mühüm təsir göstərmiş, o, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibətdə əsasən idealizm mövqeyindən çıxış etmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar hətta Mirzə Kazımbəyi daha çox xristian dininin "təəssübkeşi" kimi tanıtmış, onu «20 ildən çox dini kitabların tatar dilinə tərcüməsi üzrə Sinad yanında fəaliyyət göstərən komissiyanın üzvü olduğunu» qeyd etmişdilər (2).

Mirzə Kazımbəyin xristianlığı qəbul etməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Mirzə Kazımbəyin «xristian dinini qəbul etməsinin bu gün bizim üçün müəyyən elmi əhəmiyyəti yoxdur» (Rzayev, 1981). Biz bu məsələdə Mirzə Kazımbəy haqqında Azərbaycan türkcəsində ilk sanballı elmi əsər yazan Vilayət Quliyevin fikir və mülahizələri ilə razılaşıırıq. V.Quliyev yazır: «Bizə elə gəlir ki, Mirzə Kazımbəyin nə kimi şəraitdə, hansı ciddi ruhi sarsıntılardan sonra xristianlığı qəbul etməsi üzərində dayanmağa dəyər. Çünki təkcə adi oxucular deyil, professional ədəbiyyatçılar arasında da belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, Mirzə Kazımbəy xristianlığı az qala Yuli Sezarın məşhur «Gəldim, gördüm, qalib gəldim» prinsipi ilə qəbul etmişdir. Belə olmamışdır... Bir məsələni yadda saxlamaq lazımdır ki, çoxlarının zənn etdikləri kimi, Mirzə Kazımbəy xristianlığı qəbul etməklə ilk növbədə hər hansı yüksək rütbə, yaxud cəmiyyətdə qazanacağı mövqe bərsində düşünmürdü. Əgər belə olsaydı, o provoslavlığı üstün tutardı... Onun öz dinindən üz döndərməsini nə isə qabaqcıl, mütərəqqi bir addım kimi qəlmə vermək də, söz yox, məntiqsiz və qeyri elmi səciyyə daşıyır... Mirzə Kazımbəy ... xristianlığı

dərin ruhi sarsıntılardan sonra, lakin daxili bir inam əsasında qəbul etmişdi» Quliyev, 1987: 32-34).

Əslində bu sualın ən doğru cavabını Mirzə Kazımbəyin özü vermişdi. Şotlandiyalı missionerlər vasitəsilə ingilis, fransız və alman dillərini mükəmməl öyrənən Mirzə Kazımbəy Əhdi-Ətiqi (Tövrət) və Əhdi-Cədidi (İncil) və digər dini kitabları mütaliə edərək həqiqət axtarışına çıxmış, Avropa dini, fəlsəfi və ədəbi-ictimai fikri ilə tanış olmuş, teoloqların, din xadimlərinin, filosofların, yazıçıların və tədqiqatçıların əsərlərini oxumuş, özünü düşündürən suallara cavab tapmağa başlamışdı. Bu münasibətlə özü haqqındakı bir yazısında göstərmişdi: «Gizli marağım məndə tədrisə indiyə qədər bələd olmadığım biliklərə yol açdı. Bir tərəfdən marağım, digər tərəfdən də təəssüf və peşmançılığım gündən-günə çoxalırdı. Nəhayət, daxili hissələrin mübarizəsi məni yorub əldən salırdı. İnamım sarsılmışdı. Şübhələr mənə rahatlıq vermirdi. Maraq isə dayanmaq bilmədən məni elə hey çəkib uzaqlara aparırdı. Əzablı axtarışlarımın nəticəsi bu oldu ki, ... tamamilə əliboş, ümitsiz qaldım... Mən həmin kitabları (dini kitablar nəzərdə tutulur - R.Ə.) artıq nə müsəlman, nə də xristian kimi deyil, həqiqət axtaran bir adam kimi oxuyurdum» (Russkiy arxiv, 1893: 223).

Həqiqət axtaran bir alim kimi Mirzə Kazımbəy hələ 1827-1828-ci akademik tədris ili ərzində Kazan Universitetində bir sıra məsələlərlə yanaşı «**Quran**»ın tərcüməsi ilə də məşğul olmuş, «**Quran**»dakı ayı-ayrı söz köklərini aydınlaşdırmış, ən yaxşı Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərinə əsaslanaraq müsəlmanların bu müqəddəs kitabının çətin anlaşılan yerlərini şərh etmişdir. Həmçinin 1835-ci il «Nizamnamə»sinin tətbiq edilməsi ərəfində Kazan Universitetinin professor-müəllim heyətinin tədqiqatlarının mövzu və obyektləri müəyyən edilərkən Mirzə Kazımbəyin də tədqiqat obyektini müəyyənləşdirilmiş və ona Sədinin «Gülüstən» əsərinin bəzi yerlərinin araşdırılması, Sədinin və başqa farsdilli müəlliflərin əsərlərindən seçmələrin fars dilindən rus dilinə tərcüməsi, ərəb yazısının müxtəlif xətt növlərinin öyrədilməsi ilə yanaşı, ərəb dilinin tədrisi vaxtı «**Quran**»ın oxunması və düzgün tələffüz edilməsi, qrammatik qaydaların izah edilməsi, «**Quran**»dan və İbn-Xəlliqanın «Vəfiyyət ül-Assin» əsərindən tərcümələr edilməsi tapşırılmışdı (Rüstəmov, 1981: 143-144).

M.Kazımbəyin İslam dininə dair ilk elmi tədqiqat əsərləri 1840-cı illərin əvvəllərinə aiddir. O, XIX əsr Avropa və Rusiya şərqşünasları içərisində İslam əhkamlarına, bu dinin mahiyyət və prinsiplərinə bələd olan birinci alim olsa da, uzun müddət bu mövzuya yaxın durmaq istəməmişdir. Çünki İslam dini haqqında xristianlıq mövqeyindən yanaşanda istər-istəməz İslamın təbiətindəki obyektiv məsələləri pərdələmək, qəsdən tənqid etmək lazım gəlirdi ki, bu da İslam dini haqqında tam təsəvvürə malik olan Mirzə Kazımbəyin ürəyincə deyildi. Ona görə də alim İslam dini ilə bağlı ilk elmi tədqiqatlarında bacardıqca ehtiyatlı olmağa çalışmış və bu əsərlərini Rusiyada deyil, Avropada çap etdirməyə üstünlük vermişdi. O, 1843-cü ildə Kazanda qələmə aldığı «**Quran**»ın **bəzi ayələrinin şərh**», 1844-cü ildə yazdığı Ərəbistanda və Ərəbistandan kənar Məhəmmədin hakimiyyət başına gəlməsini təmin edən bəzi siyasi səbəblər haqqında məqalələri məhz Parisdə çıxan «Aziatik» jurnalında çap olunmuşdu. Alim bu əsərlərinin xaricdə çap olunmasının səbəblərini akademik Dorna göndərdiyi 9 noyabr 1844-cü il tarixli məktubunda belə açıqlamışdı: «Mənim Məhəmməd və Quran barəsindəki məqalələrim Parisdə çap olunmuşdur. Mən bu əsərləri Xalq Maarif Nazirliyinin curnalı üçün hazırlamışdım. Lakin məqalələrin həmin curnalda çap olunması üçün nazirin müsbət rəyini almaq lazım idi. Ancaq mən qorxdum ki, Məhəmmədin bəzi qanunlarının üstünlüyü haqqında söylədiyim mülahizələr xristianlıq ruhu ilə bir araya sığışa bilməz. Odur ki, həmin əsərləri xarici jurnallara göndərmək məcburiyyəti qarşısında qaldım» (5).

Bəllidir ki, çar Rusiyası özünün bütün ərazilərində, o cümlədən işğal etdiyi ölkələrdə də xüsusi idarə orqanları ilə yanaşı yeni inzibati və məhkəmə sistemi yaratmışdı. Artıq 1840-cı illərin əvvəllərində komendant idarəçiliyi özünü doğrultmadığından ümumrusiya inzibati qayda-qanunları ilə əvəz edilmiş, əyalət komendantları qəza raisləri ilə, mahal naibləri sahə iclasları ilə əvəz edilmiş, bütün cinayət və mülki işlər ümumrusiya qanunları ilə fəaliyyət göstərən sahə, qəza və vilayət məhkəmələrinə verilmişdi. Yalnız ailə və nigah işləri şəriət məhkəmələrində saxlanılmışdı (Rüstəmov, 2000: 174).

XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Mirzə Kazımbəy ilk Kazan gimnaziyası və Kazan Universitetində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı İslam dini, onun yaradıcısı Məhəmməd

Peyğəmbər (s) haqqında və müsəlman qanunçuluğunun əsaslarına aid geniş həcmli əsərlər yazmağa başlamış, 1845-ci ildə özünün fundamental əsəri olan «Müxtəsər - ül-vikayət» və şərqsünas F.F.Tornau ilə birlikdə yazdığı «Zaqafqaziya müsəlmanlarının məhkəmə işlərinin təşkili haqqında» əsərlərini Kazanda çap etdirmişdir.

Bəlli olduğu kimi XIX əsrdə Rusiya imperatorluğunun müsəlmanlar yaşayan ərazilərində rəsmi ədliyyə orqanları ilə yanaşı şəriət məhkəmələri də fəaliyyət göstərirdi. Hənəfi hüquq məktəbi üzrə müxtəsər müsəlman qanunşünaslığı kursunu hazırlayıb çap etdirən Mirzə Kazımbəy bu çətinliyi «Müxtəsər ül-vikayət» əsəri ilə aradan qaldırmışdı. Əsər tez bir zamanda müsəlman hüquqşünasları arasında böyük şöhrət qazanmış, müasirləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmiş, Avropa elmi dairələrində alimə böyük nüfuz qazandırmışdı. Artıq bu əsərdən sonra Mirzə Kazımbəy Avropa elmi dairələrində müsəlman hüququ və Şərq hüquqşünaslığının görkəmli bilicisi kimi tanınmışdı. İ.N.Berezin bu əsərin dəyəri və alimə gətirdiyi şöhrətdən bəhs edərək yazmışdı ki, Kazımbəyin əsərləri içərisində «Müxtəsər ül-vikayət» mətninin mükəmməl işlənməsinə və əlyazmalarında təsadüf edilən çətinliklərin aradan qaldırılmasına görə birinci olmasa da, ilk yerlərdən birini tutur... Belə bir işin öhdəsindən yalnız İslam haqqında dərin məlumatı olan bir şəxs gələ bilərdi. Mirzə Kazımbəyin elmi əsərləri arasında məhz «Müxtəsər ül-vikayət» öncül yer tutur (Kazanskiy Universitet, 1804-1979).

Mirzə Kazımbəy «Müxtəsər ül-vikayət» əsərinin yalnız ərəb dilindəki mətnini hazırlamış, mətnə haşiyələr və geniş müqəddimə yazmışdır. Müqəddimədə alim İslam hüquqşünaslığının və hənəfi hüquq məktəbinin əsas əhkam və prinsiplərini izah etmiş, İslam hüquq terminlərinin təfsirini vermiş, əsərin müəllifi Buxaralı Sədr üs-Şəriət Übeydullah haqqında geniş məlumat vermişdir (Kazem-Bek, 1854: 245).

M.Kazımbəy əsərə yazdığı müqəddimədə həmçinin İslam alimləri tərəfindən aparılmış bütün elmlərin təsnifatı və onların növləri haqqında məlumat vermiş və göstərmişdi ki, İslam alimlərinə görə elmlər üç əsas hissəyə bölünür: 1) ərəbizmlər; 2) şəriət; və 3) hikmət. Dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyatdan bəhs edən birinci hissə filologiya elmlərini özündə ehtiva edən leksikoqrafiya (lüğətçilik), etimologiya, sintaksis, ritorika (bəlağət) və onun «mənan, bəyan və bədii» adlı bölmələri, tarix və onun şöbələri və «Quran» qiraətindən (elmi-ül qiraət) bəhs edir (7).

İkinci hissə - şəriət altı ayrı-ayrı elmə bölünür ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: 1) «Quran»ın şərhli olan təfsir elmi; 2) hədis elmi; 3) fiqh (qanunşünaslıq) elmi; 4) kəlam elmi; 5) fəraiz (ölən adamın əmlakının bölünməsi haqqında xüsusi qanunlar toplusu) elmi; 6) fiqhın üsulları (üsul-il-fiqh) elmi, yəni qanunların əsasını təşkil edən qaydalar haqqında elm.

Üçüncü hissə isə: 1) məntiq; 2) riyaziyyat; 3) coğrafiya və astronimiya; 4) tibb və təbiyyət elmləri; 5) mücərrəd fəlsəfəni əhatə edir (Kazem-Bek, 1985: 245).

Müəllif əsərə yazdığı müqəddimədə özünün də qeyd etdiyi kimi, digər məsələləri kənara qoyaraq əsasən ikinci hissə olan «Şəriət» və onun bölmələrindən bəhs etmişdir. Alim göstərirdi ki, müsəlmanlar Allah tərəfindən xalqın içərisindən seçdiyi və onlara xoşbəxtlik yolunu göstərəni Allahın qanunlarının mənbəyi hesab edirlər. Bu hazırlanmış yolu onlar «Şəriət» adlandırırlar. Şəriət qanunlarının başçısı isə Məhəmməd (Məhəmməd Peyğəmbərdir. (s). Müəllifə görə, «şəriət» sözünün mənası «yol hazırlamaq» deməkdir. Şəriətin bu qanununu müsəlmanlar «Ehkam» adlandırırlar. Ehkamin ilk və əsas mənbəyi isə «Quran» və sünnətdir. Sonradan onlar tədqiqat mövzusunə çevrildi və ilk elm olaraq «Quran»ın şərhli (təfsiri) yarandı. Bütün şəriət əhkamları mükəlləflərin əməllərinə və ya onların imanına aid oldu. Qanuna görə «mükəlləf» sözü «qanuna aid olan» deməkdir. Qanuna aid olmayan isə «qeyri mükəlləf» adlanır ki, bunlara həddi buluğa çatmamışlar, dəlilə, ağıldankəmlər daxildir.

«Quran» və «Sünnət» şəriətin əhkamlarının əsas mənbəyi olduğu kimi, fiqhın üsulları da qanunşünaslığın əsas sisteminin mahiyyəti kimi qəbul edilir (Kazem-Bek, 1985: 247). Şəriətin bütün əhkamları mükəlləflərə aiddir. Bütün mükəlləflər onların həyatında mühüm rol oynayan bu əhkamları bilməyə borcludurlar. Onlar bu əhkamları ya özləri tədqiq edib öyrənməli və ya başqa tədqiqatçıların əsərlərindən öyrənməlidirlər. Şəriət əhkamlarının tədqiqində insanların təşəbbüs sahəsinin genişləndirilməsi üçün xeyli mövzu vardır. İslamın birinci əsərinə aid əhkamları tədqiq

edən ilk qanunşünaslar səhabələr, daha doğrusu, Peyğəmbərin səmimi şagirdləri və həmsöhbətləri olmuşlar.

Mirzə Kazımbəy göstərir ki, «fiqh» sözünün kökü «fkh» olub, ilk mənası «anlayış, idrak» deməkdir. «Quran» və daha sonra sünnətin göstərişlərinə bələd olanlara «bilikli» anlamına gələn «fəqih» deyildi.

Alimin fikrincə, «fiqh elmi»nin tarixi İslam qanunvericiliyindən başlayır ki, bu da Məhəmməd Peyğəmbərin (s) adı ilə bağlıdır. Onun ölümündən sonra ali məhkəmə hüququnu ilk xəlifələr (Əbubəkr, Ömər, Osman və Əli) yerinə yetirməyə başlamış və onlar da şəri qanunlara bir sıra əlavələr etmişdilər. Daha sonra ayrı-ayrı yerlərdəki əmir və valilər «Quran» və sünnətdən müxtəlif şəkildə istifadə etdiklərindən müəyyən mübahisələr yaranmış, xəlifələr özlərindən sonra öz yerlərinə varislərini keçirməklə «Quran» və sünnətin qanunlarını pozmağa başlamışdılar. Bütün bunlar qanunşünaslar tərəfindən qəbul edilməmiş və beləliklə «Quran» və sünnət əsasında hüquqşünaslıq elmi yaranmışdı. Bütün bunları qeyd etdikdən sonra Mirzə Kazımbəy İslam qanunşünaslığının yaratıcıları olan ilk müctəhidlər haqqında da qısa məlumatlar vermiş və göstərmişdi ki, hicrətin birinci yüzilliyində olan müctəhidlər bir-birilərindən fərqli olmuşlar. Bu hüquqşünas alimlərdən səkkizi ən önəmli olub müxtəlif yerlərdə «Quran»ın şərhini üzrə sisteməlik əsərlər yazmışdılar ki, bunlardan da ən məşhuru Kufədə İslam hüquq məktəbinin yaratıcılarından sayılan İmami-Əzəm Əbu Hənifə idi.

İmami-Əzəm Əbu Hənifə haqqında qısa məlumat verən Mirzə Kazımbəy göstərir ki, o, «əməvilərdən olan səkkizinci xəlifə Ömər bin Əbdül Əzizin qısa müddətli xəlifəliyi dövründə yazıb-yaratmış və xəlifə Ömər bin Əzizi ilk dörd xəlifədən - Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlidən sonra beşinci mömin xəlifə adlandırmışdı» (Kazem-Bek, 1985: 250).

Müəllif «Müxtəsər ül-vikayət» əsərinə yazdığı müqəddimədə ərəb xilafətinin zəbt etdiyi ölkələrdə öz dinləri və dillərini yaydıqları kimi o ölkələrdə öz hüquq sistemlərini də tətbiq etdiklərini qeyd etmiş və göstərmişdi ki, bütün bunlarla əlaqədar olaraq Şərqdə yeni-yeni məzhəb və təriqətlər yaranmışdı. Bu təriqətlərdən ən məşhuru «Xaricilər» və «Mötəzililər» idi ki, bunların da hər birinin bir çox bölmələri var idi. Kazımbəyin fikrincə, Kufə, Bəsrə və digər yerlərdə yaranan sxolastik dini nəzəriyyələr və dilçilik məktəbləri fiqh elmi ilə güclü rəqabətə girmişdilər. Bu işdə yüz il müddətində formalaşan altı hüquq məktəbindən dördünə İslamın yenidən bərpası üçün dinin sütunu, dirəyi kimi baxırdılar. Bu, məktəblərin adları da onların yaratıcılarının adı ilə bağlıdır. Kazımbəy XV-XVI əsrlərdə yaşayıb yaratmış məşhur türk hüquq alimi, «İzah-ül-İslah» əsərinin müəllifi, dövrün şeyxül islamı İbn Kamal Paşanın əlyazmasından götürdüyü bir faktı qeyd etmiş və onun sözbəsöz tərcüməsini rusca verərək göstərmişdi: «Əgər sən şəriətin sütunlarını bilmək istəyirsənsə, onda Məhəmməd, Niman, Malik, Əhməd, Sufyanı dinlə və dərk et, sonra da Davudu yada sal». Mirzə Kazımbəy bu siyahıya düzəliş edərək onları belə sıralamışdır: 1) İmam Əzəm kimi tanınan «Əbu Hənifə» ləqəbli Sabit oğlu Niman. Bu ləqəblə (Əbu Hənifə ləqəbi ilə - R.Ə.) onun tərəfdarları «hənəfilər və əzəmilər» adlanmışlar. O, hicri 150-ci ildə vəfat etmişdir; 2) İmam Malik (vəfatı hicri 179-cü il); 3) Süfyan əs-Sauri (vəfatı hicri 161-ci il); 4) İmam Məhəmməd əş-Şafii (vəfatı hicri 204-cü il); 5) İmam Əhməd bin əl-Hanbal (vəfatı hicri 241-ci il); 6) İmam Davud əz-Lahiri (vəfatı hicri 270-ci il) (Kazem-Bek, 1985: 151-152).

Müəllifə görə, bu 6 imam öz nöqteyi-nəzərləri, öz tədrisləri ilə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsələr də, qanunşünaslığın tam sisteminin əsasını qoymuşlar. Onların şagirdləri və davamçıları bu sistemləri təkmilləşdirmək məqsədilə saysız-hesabsız əsərlər yaratsalar da, müsəlman hüquqşünaslığına əsaslı zərbə vura bilməmişdilər. Ancaq saurilərin və zahirilərin məktəbləri sonradan aradan çıxaraq başqalarına birləşmiş, yalnız Hənəfi, Şafii, Hanbali və Maliki məktəbləri sünni təriqətlərinin əsasını təşkil etmişdilər. Bu məktəblərin yaratıcılarından heç biri digərlərinin əleyhinə nə sözdə və nə də əməldə getməmiş, əksinə, kiçiklər böyüklərə, özlərindən əvvəlkilərə həmişə yüksək hörmətlə yanaşmışdılar. Belə ki, İmam Şafii özündən əvvəlki İmam Əzəm Əbu Hənifə haqqında demişdir ki, dünya alimləri içərisində onun kimi qanunşünas alim yoxdur. O, bu sahədə bütün fiqh alimlərinin atasıdır. Kim onun və şagirdlərinin əsərlərini oxumayıbsa, o, hələ hüquq elmini bilmir. İmam Şafii İmam Hənəfinin şagirdlərinin şagirdlərindən

olduğu üçün qürur duymuşdur. Əhməd bin Hanbal xəstə olarkən sağalma qərarı ilə İmam Şafinin köynəyini geymişdi (Kazem-Bek, 1985: 152-153).

Bu hüquq məktəbləri və onların yayılma arealları haqqında məlumat verən alim İslam fiqhinin mərasim və mülki və ya siyasi hüququndan bəhs edərək yazır ki, «mərasim hüququna dinin zahiri formasına aid olan bütün qayda-qanunlar - ibadət etmə, dəstəmaz, təharət (təmizlənmə), oruc (pəhriz), zəkat, Məkkəyə səyahət (həcc ziyarəti) və s. daxildir. Mülki və ya siyasi hüquqa müsəlmanın siyasi həyat tərzini - kafirlərə, öz dindəşlarından olan qiyamçılara qarşı müharibə və bütün polis, mülki və cinayət işləri daxildir. Bütün fiqh qayda-qanunlarına «Quran» əhkamları və sünnətin əsasında baxılır» (Kazem-Bek, 1985: 254-255).

Mirzə Kazımbəy müsəlman hüququnun yaranmasını Məhəmməd Peyğəmbərin (s) adı ilə bağlayaraq göstərmişdi: «Şərq hüquqşünasları İslamın ilk dövrlərindən qanunun müstəqilliyi və toxunulmazlığını müdafiə edirdilər. Məhəmməd öz tərəfdarlarının dini və siyasi həyatına aid hər şeyi özündə cəmləşdirmişdi. Onlar üçün öz tərəfdarlarına qoyub getdiyi «Quran» və sünnət Peyğəmbərin ölümündən sonra da dəyişilməz rəhbər olaraq qalmışdı» (Kazem-Bek, 1985: 255). Xəlifələr belə irsi olaraq Peyğəmbərin siyasi hakimiyyətini alsalar da qanunvericilikdə heç bir hüquqa malik deyildilər. Onlar ancaq «Quran» və sünnəti tədqiq edərək qanunları onlara uyğunlaşdırmağa və qanunların formulu təsis etməyə müvəffəq ola bilmişdilər. Yalnız İslamın sərhədlərinin genişlənməklə Asiya qitəsindən Afrikaya (və qismən də Avropaya) yayılmasından sonra xəlifəliyin mahiyyəti dəyişmiş, siyasi hakimiyyət bu və ya digər dərəcədə dini hakimiyyətdən ayrılmış və beləliklə də, qanunun nüfuzu artmışdı. Artıq qanun hüquqşünasların əlinə keçmiş, xəlifə yalnız ali hakim vəzifəsini formal olaraq icra etməyə başlamışdı. Bu qanunşünaslar öz müəllimlərindən dərs alıb öz biliklərini artırırdıqan və onlara sərbəst qərar vermək hüququ verildikdən sonra bu işə başlamağa bilirdilər (Ələkbərli).

Mirzə Kazımbəy müsəlman hüququnda başlıca yer tutan «ictihad» məsələsinə xüsusi diqqət yetirmiş və belə hesab etmişdi ki, qanunşünaslıqda «müstəqillik və nüfuz dərəcəsini müsəlmanlar «İctihad» adlandırmışlar. Bu söz leksik anlamda «ciddi cəhd, ciddi söy» deməkdir... Bu dərəcəni qazananlara «müstəhid» deyirlər» (Kazem-Bek, 1985: 257-258). Alimə görə, ictihadın üç dərəcəsi vardır: 1) əl-ictihad fi-ş-şər-qanun tərtib etməkdə müstəqillik; 2) əl-ictihad fi-l-məzhəb-qanun tərtib etmənin yaratdığı məktəb və sistemin müstəqilliyi; 3) əl-ictihad fi-l-məsail - hökmün icrasında müstəqillik. İslam hüquqşünaslığında əl-ictihad fi-ş-şər mükəmməl, nisbi olmayan nüfuz adlanır və şəriət baxımından Allahın ən yüksək hədiyyəsi hesab edilir. Əl-ictihad fi-l-məsail isə başqa cür qanunun hökmü sahəsində nüfuz və yaxud xüsusi nüfuz sahibi adlanır (Kazem-Bek, 1985: 258).

Hər üç dərəcəni ayrı-ayrılıqda təhlil edən müctəhəkir sonda belə bir əsaslı fikir irəli sürür ki, «bu dərəcəyə (üçüncü dərəcə əl-istihad fi - l məsail nəzərdə tutulur - R.Ə.) çatmağa can atanlar, əlbəttə, hüquqşünaslığın bütün məktəblərini və bu elmin bütün sahələrini, o cümlədən qanunşünaslıq üçün zəruri hesab edilən ərəbcə və məntiq də daxil olmaqla hüquq elminin bütün sahələri haqqında mükəmməl biliyə sahib olmalıdırlar. Onlar qanundan doğan hər bir məsələni dərhal həll etməyə hazır olmalı, öz qərarını əsaslandırmaq üçün, dəlilləri göstərməli və bu məsələ barəsində birinci və ikinci dərəcədən olan müctəhidlərin müxtəlif rəylərini üzə çıxarmalıdır» (Kazem-Bek, 1985: 270-271).

Daha sonra müəllif hənəfi məktəbində əsas yer tutan müctəhidlərin adlarını və ölüm tarixlərini göstərmiş və xüsusi qeyd etmişdir ki, bu müctəhidlərdən ən məşhuru «əl-Məhsut», başqa sözlə «Mükəmməl» adlı 15 cildlik əsərin müəllifi Məhəmməd əs-Sərəxsidir (Kazem-Bek, 1985: 271).

1840-cı illərin II yarısından başlayaraq bilik və istedadını İslam qanunşünaslığına həsr edən, bu sahədə «misli-bərabəri olmayan» (İ.N.Berezin) Mirzə Kazımbəy Rusiya müsəlmanları üçün nümunəvi şəriət qanunları külliyyatının tərtibi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu külliyyatın zəruriliyini qeyd etmiş və akademik Dorna yazdığı məktubunda göstərmişdir ki, «müsəlman qanunları külliyyatının tərtibi asan iş deyil. Bu işi xüsusi bir komitə uzun illər ərzində başa çatdırmağa bilər» (13).

Nəticə

Çar Rusiyasının müsəlman əhalisi içərisində sünni məzhəbinin Hənəfi və Şafi qolu və şüəlik geniş yayıldığından Mirzə Kazımbəy əsasən bu məzhəblərin hüquqi baxışlarının tədqiqi, təfsiri və onların əsas müddələrinin rus dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuş, hənəfi məktəbi üzrə müsəlman qanunşünaslığının qısa kursunu məhz «Müxtəsər-ül-vikayət» adı altında çap etdirmişdi. Bütün bunların nəticəsi idi, ki, Mirzə Kazımbəyin müsəlman hüququ sahəsində Rusiyada nüfuzlu mütəxəssis olduğunu nəzərə alaraq onu 1852-ci ildə bu işlə məşğul olan Xüsusi Komitənin üzvü təyin etmişdilər.

Ədəbiyyat

1. Rusiya Dövlət Kitabxanasının əlyazmalar fondu. M.P.Poqodinin arxivi, f. 235.
2. Tatarıstan. MDA, f. 1186, iş 28.
3. Rzayev, A.K. (1981). Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek. Baku: «Elm».
4. Quliyev, V. (1987). Mirzə Kazımbəy. Bakı: «Yazıçı».
5. Russkiy arkhiv. (1893). SPB.
6. Rüstəmov, İ. (1981). Abbasqulu Ağa Bakıxanov. Bakı: Elm.
7. Rusiya MDTA, f.776, iş 126.
8. Rüstəmov, Y. (2000). Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı.
9. Kazanskiy Universitet. (1804-1979). Ocherki istorii. Kazan.
10. Kazem-Bek, M. (1854). Uchebnoye posobiye dlya vremennogo kursa turetskogo yazyka. SPb., 9 c.
11. Kazem-Bek, M. (1985). Izbrannyye proizvedeniya. Baku: «Elm».
12. Ələkbərli, F. Azərbaycan Türk fəlsəfəsi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). I h.
13. Rusiya MDTA. f. 778, iş 130.

Göndərib: 16.02.2024

Qəbul edilib: 03.04.2024